

VILÁG- TÖRTÉNET

15. (47.) évfolyam 2025. 3.

AZ ELTE HUMÁN TUDOMÁNYOK KUTATÓKÖZPONTJA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

- **S. PETER COWE**
ÁNI ÖRÖKSÉGE
- **ELKE HARTMANN**
KARS ELVESZETT ÖRÖKSÉGE
- **KAREN JALLATYAN**
ÜZENŐ FÉNYKÉPEK ÁNI „ELVESZETT VÁROSBÓL”
- **KONRAD SIEKIERSKI**
ÖRMÉNY ZARÁNDOKLATOK ÁNIBA, AZ ELVESZETT
SZÜLŐFÖLDRE
- **VAHÉ TACHJIAN – JOSEPH RUSTOM**
AZ OSMÁN ÖRÖKSÉG ELVETÉSE ÉS A NEMZETI STÍLUS
MEGTEREMTÉSE
- **KOVÁCS BÁLINT**
AZ ERDÉLYI „ÁNI-ÖRMÉNYEK” MINAS BŽŠKEANC’
ÚTLEÍRÁSÁBAN
- **SZEMLE**
KONRAD SIEKIERSKI, CHRISTINE BAGHDASARYAN,
KIMA SARIBEKYAN ÍRÁSAI

VILÁGTÖRTÉNET
Az ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja
Történettudományi Kutatóintézetének folyóirata

Szerkesztők
Skorka Renáta (főszerkesztő)
Bíró László, Martí Tibor, Vámos Péter
(szerkesztők)

Szerkesztőbizottság
Glatz Ferenc (elnök), Borhi László, Erdődy Gábor,
Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Lovaš Eldina, Majoros István, Mihalik Béla Vilmos,
Pók Attila, Poór János

TARTALOM

Áni emlékezetének sokrétű dinamikája (Elke Hartmann – Kovács Bálint)	317
<i>Tanulmányok</i>	
S. Peter Cowe: Áni öröksége. Történetek a veszteségről és a gyarapodásról	323
Elke Hartmann: Kars elveszett öröksége	335
Zhenya Ghazaryan: Az elveszett örökség őrzői. Van városának 19. és 20. század eleji etnográfusai	353
Karen Jallatyan: Üzenő fényképek Áni „elveszett városból”. A vonzalom története, avagy a modern történetiség mint vonzalom	365
Konrad Siekierski: Örmény zarándoklatok Ániba, az elveszett szülőföldre	381
Vahé Tachjian – Joseph Rustom: Az oszmán örökség elvetése és a nemzeti stílus megteremtése. Az örmény diaszpóra templomépítészete az 1930-as évek Libanonjában	393
Kiss Péter: Az örmény őshaza, Áni szerepe Dondoni Vártán József krónikájában	425
Kovács Bálint: Az erdélyi „Áni-örmények” Minas Bžškeanc’ útleírásában	433
Hakob Matevosyan: „Áni-örmények” a mai Magyarországon	457
<i>Szemle</i>	
Emlékezet, veszteség és visszatérés (Konrad Siekierski)	469
Kaukázusi Albánia (Christine Baghdasaryan)	473
Bulgáriai örmények. Identitás és történelmi emlékezet (Kima Saribekyan)	477

KAREN JALLATYAN*

Üzenő fényképek Áni „elveszett városból”

A vonzalom története,
avagy a modern történetiség mint vonzalom

Ánit mint romvárost meglehetősen sokszor és régóta fényképezték. Tanulmányunk azt vizsgálja, hogy az Ániról készült első fényképek miként formálták a modern korban az elveszett városról alkotott elképzeléseket. Az első felvételeket Ohannes Kurkdjian készítette az 1870-es évek végén, amikor a régiót az Oszmán Birodalomtól az Orosz Birodalomhoz csatolták. 1892–1893-ban és 1904–1917 között Niko-loz (Nyikolaj) Marr, a szentpétervári egyetem orientalisztikai tanszékének nyelvésze és régésze számos ásatást végzett Ániban a Császári Orosz Akadémia égisze alatt. Kutatásait gyakran örmények finanszírozták.¹ Az ásatások több szakterületen is komoly mennyiségű kiadványt eredményeztek: nemcsak tudományos cikkek, könyvek, katalógusok, útleírások, térképek és füzetek jelentek meg keleti és nyugati örmény, orosz, francia és egyéb nyelveken, hanem képeslapokat is kiadtak a városról. Nem meglepő tehát, hogy Áni hamarosan népszerű úti céllá vált, többek között örmény méltóságokat, írókat, értelmiségieket és utazókat látott vendégül.²

Az Ániban végzett ásatások 1923-ban megszakadtak, amikor a romváros az újonnan alapított Török Köztársasághoz került. Szovjet és szovjet-örmény szempontból Áni megközelíthetatlenné vált, egyrészt a két szomszédos állam közötti ellentétek miatt, másrészt Törökország népiért politikája miatt, amely különféle eszközökkel igyekezett eltüntetni az örmény jelenlétet a térségből. Talán éppen azért, mert a Szovjetunióban élő örmények számára Áni elérhetetlen volt, még inkább meghatározta a városról alkotott képüket Marr ásatásainak hagyatéka. A szovjet korszakban Áni, mint elveszett város, továbbra is központi szerepet töltött be a szovjet-örmény történeti, kulturális és művészeti képzeletvilágban. Ami a vasfüggöny túloldalát illeti, a diaszpórában élő örmények csak az 1960-as évektől kezdve látogathattak el a történelmi Örményország területére. Ezek a látogatások egyre rendszeresebbé váltak, egyfajta sajátos zarándoklattá alakultak, és saját fotó- és filmarchívumot hívtak életre, amely az Áni mint elveszett város témáját középpontba állító átfogó kutatások részét képezi. A Szovjetunió felbomlása után az Áni városához fűződő korábbi szemléleti és értelmezési keretek jórészt változatlanok maradtak.

* A szerző a Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa (GWZO) posztdoktori kutatója (Reichsstraße 4-6, 04109 Leipzig, kjallaty@uci.edu).

¹ Marr Ániban végzett ásatásainak áttekintését és elemzését lásd: Pravilova, 2016. 69–101.

² Uo. 70.

Az Áni városával való kora újkori és modern kori találkozások számos útleírást, irodalmi feldolgozást, fényképes és filmes reprezentációt eredményeztek, továbbá történeti, régészeti, művészettörténeti, nyelvészeti és filológiai tanulmányokat hívtak életre. Jelen tanulmány Áni fényképes ábrázolásaira összpontosít, azzal a céllal, hogy új, kritikai-elemző megközelítést dolgozzon ki arra vonatkozóan, miként alakult ki és rögzült Áni mint elveszett város képe. A fényképek vizsgálatával kezdem, mivel a fényképezés megjelenése a 19. század közepén jelentős technikai-tudományos fordulópontot jelentett, és mélyreható következményekkel járt a tudományban és a művészetekben. Áni korai fényképeinek elemzése során amellest érvelek, hogy két meghatározó típusú vonzalom figyelhető meg Áni iránt: a nemzeti és a birodalmi. Érvelésemet az auratikus vonzalom elméleti paradigmájára alapozom, amelyet Walter Benjamtól kölcsönzök, és Ackbar Abbas újabb munkáival kapcsolok össze. Az auratikus vonzalom olyan hiányként értelmezhető, amely nem ragadható meg megfelelően a reprezentáció fogalmával, ugyanakkor ideológiákat készítet arra, hogy a hatalmi viszonyok által formált társadalmakban diskurzusokat hozzanak létre a veszteségről. Azt állítom továbbá, hogy Áni modern kori recepciója – amelyet a város korai fényképes megközelítései alakítottak – nagyrészt a birodalmi és a nemzeti ideológiai diskurzusok keretein belül maradt, még akkor is, amikor megjelenik a posztkoloniális kritika szükségességének tudata, ahogyan az a posztszovjet tudósok esetében tapasztalható, különösen a szlavisztikai kutatások területén.

Elméleti keretek

Szándékosan kerüljük azt, hogy a fotográfiát egy már létező technikai-kulturális diszkurzív-anyagi gyakorlatként kezeljük, amely eljutott Ániba, s pusztán annak „reprezentálásával” rögzítette azt. Inkább arra teszünk kísérletet, hogy Ánit, az elveszett várost mint időben és térben kiterjedt kísérleti helyszínt kezeljük, amely esetében a fényképezés gyakorlatának változását elemezzük, a róla készült képek közvetlen hatásain és utóéletén keresztül. Sarkítva fogalmazva, itt nem csupán Áni fényképezésének eseményeiről van szó – ez passzív szerepet ruházna a városra –, hanem annak megértéséről, hogyan hatott ez a találkozás nemcsak a fényképezés gyakorlatára, hanem a történetíráásra, a tudományos diszciplínákra, valamint a kulturális és politikai viszonyokra is. Az Örmény-fennsík és Anatólia romos helyszínei közül valószínűleg ez a középkori város kapta a legnagyobb fotográfiai figyelmet a fényképezés megjelenésének első évtizedeiben, a világ más kiemelt helyszíneivel versenyezve. Az Ánival való fotográfiai találkozások vizsgálata ezért számos lehetőséget kínál annak megértésére, hogy milyen tényezők kapcsolták össze a fényképezést a modernitással, és miként hozták létre a veszteség sajátos formáit a különféle tudományos területeken, valamint a széles értelemben vett kulturális és politikai közegekben Örményországban, a diaszpórában, Törökországban és a határokon túl.

A fotográfia és a modernitás közötti összefüggések vizsgálatakor fontos megjegyezni, hogy a tudósok meglátása szerint a modern történetírás és a fényképezés között mély kapcsolat áll fenn. Walter Benjamin *Über den Begriff der Geschichte*

(A történelem fogalmáról) című esszéjében (1940) fényképezési metaforákat használt a történelem fogalmának újragondolására. Benjamin így fogalmaz (V. tézis): „A múlt igazi képe *elsuhan* előttünk. Egy felvillanó képben lehet csupán a múltat megragadni; abban a soha vissza nem térő pillanatban, amelyben éppen megismerhető.” Hozzáteszi (VI. tézis): „Történelmileg artikulálni a múltat, ez nem ugyanaz, mint megállapítani, »hogyan is történt valójában« (Ranke). Inkább azt jelenti, hogy hatalmunkba kerítünk egy emléket, amely a veszély pillanatában fölvilan bennünk.”³ Marc Nichanian *A kép mint archívum* című esszéjében Benjamin munkásságának ezt a mozzanatát „történeti-fotográfiai gondolkodásnak” nevezte,⁴ rávilágítva arra, hogy Benjamin ezzel a történelem fogalmát a fotográfiai archiválás nézőpontjából próbálja megérteni. Nichanian erre azért hívja fel a figyelmet, hogy rámutasson a modernitás és a fotográfia összefonódása által előidézett katasztrofális veszteségre, és arra szólít fel, hogy a fényképezést a túlélő alakjának nézőpontjából vizsgáljuk, miközben elismeri, hogy nem világos, miért hoz létre a (modern) történelem túlélőket.⁵

Témánk szempontjából még fontosabb Benjaminszék *A fényképezés rövid története* (1931) című tanulmánya, amelyben az aura fogalmát kifejezetten a fényképezéssel kapcsolatban vázolja fel. Úgy képzei el az aura fogalmát, mint „a tér és az idő különös szövevénye: a távolság egyedülálló megjelenése, legyen a távolság bármilyen közeli”.⁶ A fotografikus aura Benjamin felfogásában egy olyan egyedi pillanat vizuális megtapasztalása, amely kicsúszik a technológia reprodukciós módszereivel történő reprezentáció alól. Benjamin különbséget tesz a korai és a későbbi fényképezés között: a korai fényképezés csak részben képes elkapni a tárgyak auráját, mivel kevésbé képes a fény finom részleteit megragadni. A későbbi fényképezés, amelyről Benjamin ír, már teljes pontossággal képes rögzíteni a tárgyakat. Ebben a korszakban a tárgyak auráját a szürrealisták (a kollázstechnika által) és az orosz film menti meg (Benjamin Szergej Eisensteint és Vszevolod Pudovkint említi meg), amely valószínűleg forradalmi montázsával, a tárgyak dekontextualizáló módon történő egymás mellé helyezésével új, vélhetően forradalmi értelmezéseket tesz lehetővé.⁷ Végül Benjamin azt állítja, hogy a (fotografikus) aura életciklusa erőteljes társadalmi és kisebb mértékű esztétikai – tudniillik a társadalomtól elszigetelt – dimenzióval rendelkezik: az aura kialakulása, érzékelése és elhalványulása tanúsodik a társadalom átalakuló hatalmi dinamikájáról. A reprodukció technológiáinak és a reprezentációnak az összefonódása ily módon a társadalmi kontroll gyakorlásának a kérdésköréhez tartozik.

Az Áni – mint elveszett város, továbbá mint a modernitás és a fényképezés közötti kiváltságos találkozási pont – által generált vizuális diskurzusok széles körű érdeklődést váltanak ki különféle tudományterületeken és az interdiszciplináris kutatások körében. A leginkább szembevető, hogy rámutatnak a történeti (beleértve

3 Benjamin, 1968. 255.

4 Nichanian, 2016. 68–80.

5 Uo. 80.

6 Benjamin, 1999. 518.

7 Uo. 526.

a régészetet), antropológiai (etnográfiai), földrajzi, művészeti (beleértve az esztétikát és a művészettörténetet), politikatudományi és technológiai-tudományos ismeretalkotás gyakorlatára. Ahogy részletesebben látni fogjuk, az Ánihoz kapcsolódó fényképezési tevékenységek már a kezdetektől fogva tanúsítják azt a szándékot, hogy különféle történelmi igazságokat tárjanak fel és rekonstruáljanak, a régészeti-től az építészetiig terjedően. Itt a társadalomtudományi tudástermelést, amely szükségszerűen technológiai-tudományos fejleményekkel párosul, a kulturális gyakorlat olyan specifikus formájaként kezeljük, amely szemben áll a kultúrán kívüli objektivitás körébe tartozó tevékenységekkel.⁸ Az elmúlt évszázadban Ánihoz kapcsolódó technológiai-tudományos lehetőségek reményteli alkalmazása nagyrészt úgy értelmezhető, mint megnyugtató, megváltó válasz az elveszettségérzet egyidejű kialakulására. Áni mint elveszett város olyan interdiszciplináris területekhez is kapcsolódik, mint a trauma- és emlékezetkutatás, a diaszpórakutatás, a fotográfia- és film-tudomány és így tovább.

Annak érdekében, hogy analitikusan összekapcsolhassuk ezeket a diszciplináris és interdiszciplináris megközelítéseket, amelyeket Áni mint elveszett város generált, és amelyek körülötte keletkeztek, ebben a tanulmányban megkíséreljük továbbfejleszteni Nichanian és Benjamin megközelítéseit. Ezt abból a célból tesszük, hogy elgondolkodjunk azokon a különféle vonzódási formákon, amelyeket Áni mint egyedülálló földrajzi, anyagi, szöveges és diszkurzív találkozási hely a fényképezés és a modernitás között kiváltott. A vonzalom fogalmának (*fascination*) használatakor a *Postmodern Culture* 2020. évi, *Fascination and Cinema* című különszámára támaszkodunk, amelyet Mikko Tukhanen szerkesztett. A kötet bevezető eszéjét, amelynek címe *What We Don't See in What We See: A Response to Cinema and Fascination* (Amit nem látunk abban, amit látunk: Válasz a mozira és a bűvöletre), Ackbar Abbas így kezdi: „A világ egy rejtély, mondta Nietzsche, de egy olyan rejtély, amelyet különböző megoldásai alkotnak (idézi Calasso 3). Hasonlóképpen mondhatjuk, hogy a mozi iránti vonzalom is egy rejtély, amelyet különböző értelmezései alkotnak.”⁹ Más szóval, a vonzalom rejtélye által létrehozott értelmezések adják annak egyetlen lenyomatát, anélkül, hogy lehetővé tennék teljes megragadását a reprezentáció fogalma révén. Ezt szem előtt tartva a vonzalom egy olyan tapasztalat munkadefiníciója lehetne, amely elkerüli vagy meghaladja a (gyakran átláthatónak és adekvátnak vélt) reprezentációt, miközben történeti időbeliségeket és szubjektivitásokat feltételez, és ezáltal hozzájárul ezek létrejöttéhez. A vonzalom mint többlet vagy menekülés ellentéte az agresszió, vagy akár az undor lehet, olyan reakciók, amelyek Áni, az elveszett város ellen irányuló erőszakos cselekedetek formájában jelennek meg. A vonzalom tehát egy olyan deszubjektívizáló tulajdonságot is magában hordoz (Abbas), amely a történetalkotás bizonyos módzatait működésképtelenné teszi. Ilyen értelemben a vonzalom „mint a különféle értelmezéseiből összeálló rejtély” nem az a fajta veszteség, amelyet a melankolikus nemzeti vagy orientalizáló, egzotizáló birodalmi történetírás elképzel (érzék), ha-

8 Erről a megközelítésről bővebben lásd: Latour, 1987.

9 Abbas, 2020.

nem sokkal inkább egy hiány, amely a veszteség (inter)diszciplináris alakzatait (azaz értelmezéseit) és a veszteségre irányuló percepciókat (azaz érzékelő szubjektivitásokat) generálja.

A technológiai-tudományos vonzalmat nem lehet és nem is szabad elválasztani a romok iránti diszkurzív-materiális melankolikus vonzalomtól, amely Ánival kapcsolatban oly sok (inter)diszciplináris megközelítést meghatározott. A történelmi, esztétikai és technológiai-tudományos inter- és extradiszciplináris kérdések mellett, az itt tárgyalt módon elméletileg megközelített vonzalom egy olyan nézőpontot biztosíthat, amely segít elgondolkodni azokon a politikai szubjektivitásokon, amelyeket Áni mint elveszett város különböző perspektívákból segített létrehozni. E tekintetben az Áni iránti vonzalom akkor válik különösen érdekessé, amikor kifejezetten diaszpórikus jellegzetességet mutat. A legtöbb esetben az örmény diaszpóra továbbviszi azt a technológiai-tudományos, diszciplináris melankolikus nemzeti vonzalmat, amelyet Áni a fotográfiával való korai találkozásai során váltott ki. Később azonban, az olyan filmekben, mint Atom Egoyan *Ararat* (2002) című alkotásában, vagy közvetettebb módon Gariné Torossian *Stone, Touch, Time* (Kő, érintés, idő, 2007) című filmjében (például egy kupola nélküli templom alakjával) mélyen poszt nacionális, kérdéseket felvető és nyitott hozzáállás jelenik meg Áni kapcsán. Az Áni mint elveszett város iránti ilyen diaszpórikus vonzalomban a veszteség elsődlegesen nem melankolikus, hanem kérdéseket felvető, nyitott végű élményként jelenik meg.

Hogy feltárjuk, Áni mint elveszett város és a fotográfia hogyan hatottak kölcsönösen egymásra, az Ánival való fotográfiai találkozások számos formáját különböztethetjük meg. A fotográfiai találkozások első fajtája abból az időből származik, amikor Ánit először fényképezték, tudásunk szerint ez az 1870-es évek vége vagy az 1880-as évek eleje körül történt, Ohannes Kurkdjian által. A második találkozástípust azok a fényképek képviselik, amelyek Marr ásatásai során készültek, egészen 1922-ig, amikor az akkori Török Köztársaság határvonalát áthelyezték, és Áni megközelíthetetlené vált a Szovjetunió részévé vált Örményországból. Törökországon belül az örmény népiirtás jelentős változást hozott az Ánihoz való viszonyulásban, mivel az események után kevés örményt engedtek Ániba látogatni vagy kutatni. A harmadik típusú fényképeknek azok számítanak, amelyek a szovjet és poszt-szovjet időszakban készültek, Örményország szemszögéből, valamint az Ániba vezető zarándoklatok során az örmény diaszpóra szemszögéből. Örményország esetében nem tartjuk szükségesnek, hogy elkülönítsük a szovjet és a poszt-szovjet időszakot, mivel az Áni körüli diskurzus nem ment át jelentős változásokon, noha a helyszín felkeresése viszonylag könnyebbé vált, és a független Örményországban az Ánihoz való viszonyulás sokkal nyíltabban nemzeti jellegűvé lett. Ezenkívül léteznek nyugati tudományos, nem örmény (török és kurd) turisztikai, valamint műemlékvédelmi célokból készült fotográfiák is az elveszett városról. Az Ániról készült fényképek túlnyomó többsége a fenti típusok kombinációját képviseli. Áni romjai 2016 óta az UNESCO világörökség részét képezik. Ez a legutóbbi fejlemény vitathatatlanul megerősítette az inkább semleges műemlékvédelmi diskurzust Áni körül, egy olyan diskurzust, amelynek saját története van, és amelynek konkrét eredményei – ígéretessége ellenére – egyelőre még váratnak magukra.

Áni korai fotográfiai hagyatéka

Ániról legalább kétféle fénykép létezik az 1870-es évek és az 1922 közötti korai időszakból. A fentebb már említett Ohannes Kurkdjian (1851–1903) az Oszmán Birodalomban, a Szebasztei vilajetben, Kyurinban (Կիրին, Gürün) született, majd Tbiliszi-ben és Jerevánban telepedett le. Az 1870-es évek végén, amikor Ánit Karsszal együtt az Orosz Birodalomhoz csatolták, Kurkdjian meglátogatta és lefényképezte Ánit. 1880 körül az amszterdami Rijksmuseum közreműködésével kiadott egy fotóalbumot franciául és örményül (de nem oroszul), *Ruines d'Arménie Ani* címmel. Ez az album mintegy negyven sztereoszkopikus fotópárt tartalmaz, kísérőszövegekkel.¹⁰ Állítólag az orosz hatóságok betiltották a könyv terjesztését, mivel azt gyanították, hogy az album az örmények körében nacionalista reményeket ébreszt, ami szembement birodalmi törekvéseikkel. A fényképek egy részét a londoni *The Graphic* 1885. szeptember 26-i számában újranyomták. Nem sokkal később a *Vue de Caucase* sorozatba is bekerültek, amelyet látszólag turisztikai céllal terjesztettek.¹¹

Kurkdjian Ániról készült fotói a romok iránt újjáéledő modern nemzeti melankolikus vonzódás részét képezik. Megfigyelhető, hogy a fényképeken látható néhány fekvő alak a gyászoló Örményországot mint anyát idézi meg, Csanik Aramján alkotását követve, aki ezt a fajta ábrázolásmódot népszerűsítette. Kurkdjian fotói, amelyek beépülnek a modern nemzetesítő tendenciákba, az önfelfedezés olyan formáját példázzák, amelyet már olyan autoetnográfusok is képviseltek, mint Garegin Srvandztiants (1840–1892), aki 1874-ben örmény nemzeti eposzként adta ki a *Szaszuni hősöket*. Emellett megemlíthetjük Levond Ališan (1820–1901) mechitarista atyát, valamint elődeit, Łukas Inčičeant (1758–1833) és Minas Bžškeancot (1777–1851), szintén mechitarista atyákat. Az újonnan megjelenő fotográfia ily módon beleilleszkedik az örményeknél már kialakult modern nemzeti vizuális és ikonográfiai irányzatokba. Érdekes módon Kurkdjian néhány fotójának megjelenése a *The Graphic* című londoni folyóirat 1885. szeptember 26-i számában szemléletváltást hoz: míg Kurkdjian és a nemzeti inspirációra fogékony örmények számára az Áni-fotók arról szóltak, hogy az elveszett nemzeti múlttal ismét kapcsolatba lépjenek és annak visszaszerzésére törekedjenek, addig a nyugati olvasók számára a képek egy varázslatos, elveszett keresztény királyság csodáiról szóltak, keletiesített motívumokkal.¹² A *Vue de Caucase* sorozatba való felvételük újabb szemléletváltásról tanúskodik, amely a fotókat orosz birodalmi és nyugati orientalizáló vonzalommal ruházza fel.

Az Áni-fotók második csoportját Nikoloz (Nyikolaj) Marr (1865–1934) orosz birodalmi régész készítette. Marr az orosz orientalista tudósok második generációjához tartozott. A grúziai Kutaisziban született, édesanyja grúz volt, skót édesapja pedig korán meghalt; Marr szegénységben nőtt fel. A filológia iránt érdeklő

10 További leírását lásd a Virtual Ani weboldalon: *Stereoscopic Photographs of Ani*. <http://virtualani.org/kurkdjian/index.htm>.

11 Ezeket az információkat a Virtual Ani weboldaláról merítettem; további kutatások ebben az irányban hasznosak lennének.

12 A Kurkdjian metszeteit kísérő szöveg uo.

dött, grúzul és örményül tanult, 1891-ben a szentpétervári egyetem magántanára lett.¹³ Francia és angol régészeti munkák által inspirálva¹⁴ a Császári Oroszországi Tudományos Akadémia 1892-ben és 1893-ban Marr vezetésével ásatásokat kezdeményezett Ániban.¹⁵ Marr egészen a 20. század második évtizedéig számos ásatást vezetett Ániban. Segítségére volt többek között Aram Vruyr örmény színész és fényképész, valamint Toros Toramanian építész és építészettörténész, aki arról ismert, hogy Josef Strzygowski lengyel-osztrák művészettörténésszel közösen megfogalmazta azt a jól ismert, de elavult tézist, miszerint a középkori örmény építészet eredendő hatást gyakorolt az európai építészetre. Ők ketten tehát csatlakoztak Marr csapatához, velük együtt Asharbek Kalantar és Hovszep Orbeli néprajzstörténészek, Arsak Fetvadjian festő, Nikoghayos Adontz történész és Aram Vruyr fia, Artasesz Vruyr, aki Marr fotója lett. Az Ániról készült fényképek második csoportja különös módon kapcsolódik az elsőhöz. Úgy tudjuk, hogy Aram Vruyr segített Kurkdjannak Áni fényképezésében.¹⁶ Van tehát rejtett folytonosság vagy talán ambivalens viszonyulás Aram és Artasesz Vruyr hozzáállásában, akik bizonyára megértették, hogy Kurkdjian és Marr különféleképpen szemlélték Áni romjait.

A számos ásatás, amelyet Marr csapata Áni körül végzett, nagyszámú publikációt eredményezett. Ezek közül a legjelentősebb az *Áni-sorozat* (Ани́йская Серия / Անիյի շարք). Úgy tűnik, hogy Marr volt az egyik fő – ha nem a legfontosabb – személy, aki a sorozat létrehozásában részt vett. Az első szám 1906-ban jelent meg. Ismereteink szerint összesen csak hat számot nyomtattak. A másodikat 1908-ban, a harmadikat és negyediket 1910-ben, az ötödiket és hatodikat pedig 1911-ben.¹⁷ Érdemes megjegyezni, hogy a címben kifejezetten jelzik, amikor a kiadvány „képet”, „rajzot” (рисунок) vagy „állóképet” (таблица) tartalmaz. Az első két füzet szerzője Marr. Csak az első szám két-, orosz és örmény nyelvű. A többi szám kizárólag orosz nyelvű, bár valamennyi kiadványnak részben kétnyelvű (orosz és örmény) a címlapja – ahol a sorozat általános címe szerepel. Az első két kötet előszavából és utószavából megtudhatjuk, hogy az egyik alapkérdés a sorozat kiadásának finanszírozása volt. A tudományos akadémia viszonylag csekély összeget

13 Tuíte, 2011. 199.

14 A szentpétervári Császári Tudományos Akadémia megalakulásáról, valamint arról, hogyan alakította Nyikolaj Marr képzését, lásd: Tolz, 2011, különösen a bevezető fejezetet (Introduction: Russian Orientalology and ‘Oriental Renaissance’ in *Fin-de-Siècle Europe*, 1–22.), amelyben Tolz felvázolja az oroszországi „orientaliztika” kialakulásának történetét, és bemutatja, hogy milyen kulcsszerpet játszott ebben Viktor Romanovics Rozen báró (1865–1908), aki Nyikolaj Marr professzora is volt.

15 Marr, 2001. 7.

16 Lásd például: Pashayan, 1989.

17 *Ани́йская Серия / Անիյի շարք*, 1906–1911. Az utolsó kiadvány három értékes oldalt tartalmaz, amely felsorolja Marr és munkatársainak további, megjelent és kiadásra készülő, vonatkozó munkáit. Ez arra utal, hogy az *Áni-sorozat* legalább egy újabb száma megjelenés alatt állt. Ezekből a bibliográfiai oldalakból azt is megtudjuk, hogy más publikációk mellett, az Ániban található görög és grúz írásokról szóló szövegeken, valamint a Marr ásatásai során Ániban talált leletek Orbeli által készített leírásán kívül egy képeslap-sorozatot is kiadtak. Ez a tény és a fent említett publikációk listája további kutatásokat igényel. Köszönettel tartozunk Zhenya Ghazaryannak és Hripsime Khachatryannak, hogy segítettek hozzáférni az *Áni-sorozat* néhány későbbi számához. Ami az elsőt illeti, az a párizsi Nubar könyvtárban található, köszönet érte Megerditch Basmának.

különített el erre a célra; viszont az örmények – a Szentpétervári Örmény Egyház-tanács – és feltehetőleg más jómódú mecénások ennél jóval nagyobb összeggel támogatták a sorozatot. Ez a részlet azért fontos, mert rámutat arra, hogy Marrnak finoman egyensúlyoznia kellett, amikor egyrészt a tudományos akadémiát képviselte, vagyis az orosz birodalmi tudástermelési törekvéseket, másrészt pedig támogatást kapott örmény mecénásoktól, akik értelemszerűen örmény nemzeti megközelítésben kívánták Ánit látni. Amint Vera Tolz kifejtette, Marr a birodalmi akadémikusok liberális irányzatához tartozott, s ez az általuk vallott, felvilágosult univerzalista kozmopolita attitűdökből érthető meg. Ami a birodalomhoz tartozó nem orosz közösségeket illeti, a liberális birodalmi tudósok az integrációs ideológiában hittek. Azzal védték tudományos működésüket és az „öslakos informátorokkal” való együttműködésüket, hogy az így előállított tudás segít majd jobban integrálni ezeket a népeket a birodalomba.¹⁸

Ez a hozzáállás és az egyensúlyozás, amelyet Marr ezzel együtt végbevisz, magából az *Áni-sorozat* kiadványaiból is kiolvasható. Például az *Áni-sorozat* második kötetének utószavában Marr azzal védi az *Ániban* végzett ásatásokat, hogy azok a tudás fejlődését szolgálják. Sőt, míg a sorozat eleinte *Áni* örmény vonatkozását helyezi előtérbe, addig az ötödik és hatodik kötet a város nem örmény elemeire helyezi a hangsúlyt. Tudósok megállapították, hogy Marr arra használta fel *Ánit*, hogy egy nem homogén interaktív kulturális életmodellt dolgozzon ki, különösen azokra a nyelvészeti elméletekre vonatkozóan, amelyeket Marr később felvázolt.¹⁹

Marr az *Ániban* végzett ásatásokról előadásokat tartott és publikált róluk. Munkássága bizonyos értelemben 1934-ben megjelent művében teljesedett ki: *Ани: Книжная история города и раскопки на месте городища* (*Áni: A város írásos története és a vár helyén végzett ásatások*). Megjelenése egybeesett Marr halálának évével. Ekkor *Áni* már az újonnan létrehozott Török Köztársaság határain belül feküdt. E köteten keresztül Marr munkásságának utolsó, jelentős pillanatát ismerhetjük meg. A könyv számtalan fényképet és egyéb vizuális anyagot tartalmaz. Francia nyelvre 2001-ben fordították le a következő címmel: *Ani: Rêve d'Arménie* (*Áni: Örményország álma*). A könyv az *Ániról* elnevezett Francia Örmény Kulturális Egyesület gondozásában jelent meg.²⁰ Ez is egy példája annak, hogy Marr munkája milyen hatással volt a diaszpórában élő örmények *Áni*-képére.

Marr nyelvészeti munkássága már korán nagy figyelmet kapott, és komoly hatással volt tisztelőire, kritikusaira egyaránt. Nyelvtudományi tevékenysége két szakszra bontható. Az első fázisban kidolgozta a jafetikus elméletet, amelyet Noé harmadik fiáról nevezett el. Ez az elmélet azt állítja, hogy a kartvéli nyelvek (közéjük tartozik a grúz nyelv is) kapcsolatban állnak a sémi nyelvekkel. Marr paleolingviszti-

18 Lásd: Tolz, 2011. 1–22.

19 Lásd például: Pravilova, 2016. 69–101.

20 Marr, 1934, 2001. 1933–1937 között öt kötetet adott ki Marr műveiből az Anyagi Kultúra Történetének Állami Akadémiája (Государственная Академия истории материальной культуры), amely az 1930-as években a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának egyik intézete lett, és Marr-ról nevezték el, valószínűleg az ő halála után. Marr, 1933–1937. Az első kötet Marr megjelent munkáinak részletes jegyzékét is tartalmazza.

kai, induktív módszertanra támaszkodva azt állítja, hogy a jafeti, a sémi és a hámi nyelvek egy korábbi noetikus nyelvből alakultak ki. Ez utóbbi létezését azok a nyomok támasztják alá, amelyek az érintett kultúrák beszélt nyelveiben és tárgyi emlékeiben maradtak fenn. A Marr által alkalmazott paleolingvisztikai módszertan szemben állt a Nyugat-Európában elterjedt összehasonlító nyelvészettel, amely a nyelvcsalád fogalmával dolgozott. Ahogy William Kleesmann Matthews megjegyzi: „Az indoeurópai nyelvészet szükségszerűen történeti, a történetiséget elutasító jafetikus nyelvészet pedig paleontológiai.”²¹ Tolz itt egy ideológiai csatát vél felfedezni az összehasonlító nyelvészet (a gyarmatosító Nyugat filológiai eszköztára) és a paleolingvisztika között, egyfajta posztkoloniális attitűdöt – még mielőtt ez a kifejezés egyáltalán létezett volna.

A jafetikus elmélet egy olyan kidolgozott rendszer, amely szerint a nyelv kialakulását a jelbeszéd előzte meg.²² Elég sokat írtak arról, Eisenstein hogyan merített ihletet filmjeinek készítésekor Marrnak a nyelv eredetére vonatkozó nézeteiből, amelyeket Marr a „kiáltásokra, gesztusokra és mimikára” alapozott,²³ saját forradalmi montázselméletének kidolgozása során.²⁴ Úgy tűnik, hogy Marr többnyire azzal érvelt, hogy a nyelvek különböző fázisokban és különböző helyeken keletkeztek. Az új nyelvek korábbi, jelbeszéd alapú nyelvi képződmények kölcsönhatásainak eredményeként alakultak ki. Marr ezáltal az ősnelv fogalmát leváltja, majd később társadalmi viszonyokra redukálja. Gyakran tették szóvá a tudósok azt, hogy Marr már korán rokonszenvet mutatott a baloldali ideológia iránt, és a Szovjetunió létrejötte után a marxizmusra alapozta a nyelvek eredetéről szóló elméletét.²⁵ Jekatyerina Pravilova azt állította, hogy Áni éppen azért játszhatott jelentős szerepet Marr elméleteiben a nyelvek áthelyezett eredetéről, mivel a város multikulturális helyszínként jelent meg. Az örmény, grúz, perzsa és más nyelvű feliratok, valamint legalább egy mecset az örmény templomok közvetlen közelében, továbbá az a tény, hogy Áni jóval az örmény Bagratida- királyság bukása után is fennmaradt városként, bizonyítékul szolgált Marrnak arra, hogy a kultúrák és a nyelvek kapcsolódnak egymáshoz, és az identitások rendkívül interaktív formáit képezik.²⁶ Ennek érzékeltetésére szolgálhat, ha megfigyeljük, hogy az *Áni-sorozat* első kiadványai Ánit örményként mutatják be, míg a későbbiek a nem örmény vonatkozásokat helyezik előtérbe.

Köztudott, hogy Marr filológiai, nyelvészeti elméletei széles körben hatottak a Szovjetunióban. Mindennek hirtelen vége szakadt azzal, hogy Sztálin 1950-ben a *Pravda* című lapban megjelentetett egy őt támadó cikket.²⁷ Marr nyelvészeti elméletének hírneve ugyan megkopott, de Áni városával kapcsolatos munkája, valamint a Kaukázus egyes népeivel (például abház) és azon túliakkal (például baszkok) kap-

21 Matthews, 1948. 186.

22 Fontos lenne még jobban összevetni Marr elméletét Johann Gottfried Herdernek a nyelv eredetéről alkotott elméletével.

23 Matthews, 1948. 189.

24 Az ilyen források listáját lásd: Tolz, 2011. 15. 53. lábjegyzet.

25 Lásd például: Slezkine, 1996. 826–862.

26 Pravilova, 2016. 69–101.

27 Tuite, 2011. 197–214.

csolatos régészeti kutatásai közvetlenebb és tartósabb hatást gyakoroltak. Marr munkásságának örmény – (poszt)szovjet és diaszporikus örmény – recepciója nagyrészt kritikátlanul nacionalista. Ez megfigyelhető Joseph Orbeli munkáiban, valamint Toros Toramanean esetében is, akinek építészeti nézetei, Josef Strzygowskiéval együtt, megalapozták mindazt, amit lényegében a 20. században az örmény építészet meghatározásának tekintettek, és mind a mai napig hatnak.²⁸ Az, hogy Toramanean Aniban élt, erős kapocs munkásságuk között. Általánosabban fogalmazva, az a tény, hogy Áni elérhetetlenné vált az örmények számára, miután a Török Köztársaság részévé vált, egyrészt az örmény és orosz régészeknek szinte lehetetlenné tette, hogy folytassák Áni feltárását, másrészt pedig még nagyobb nyomást gyakorolt a Szovjetunióban élő örményekre, hogy nemzeti szemszögből tekintsenek rá. Orbeli folyamatos publikációi Ániról, a két Vruyr munkája és annak fogadtatása fontos mozzanata ennek a folyamatnak, egy sajátos régészeti melankóliát teremtvé, mivel a terület feltárása lehetetlenné vált.

Az örmény nemzeti törekvések nem meglepő módon a Szovjetunió összeomlása után is folytatódtak. Ennek egyik példája az *Áni* című tudományos folyóirat, amelyet 1991-ben hozott létre a *Nemzetközi Tudományos Központ Áni Megőrzésére és Tanulmányozására*. Valószínűleg az 1970-es és különösen az 1980-as években létezett bizonyos rejtett vágy a Szovjetunió belüli örmény területeken és a Szovjetunió más köztársaságainak határain belül található materiális örmény örökség tanulmányozására. Az a tény, hogy Orbeli és a két Vruyr, valamint az örmény etnográfusok és régészek az örmény örökség más helyszíneit is dokumentálták és tanulmányozták, mutatja a korai és fontos kapcsolatot Ánival.

A posztszovjet orosz, szláv tudományos élet esetében ugyanakkor hiányzik az orosz birodalmi tudástermelés posztkoloniális szemléletű kritikája. Olyan tudósok, mint Tolz és Pravilova, valamint Michiel Leezenbergh²⁹ (bár más módon) hangsúlyozzák a Marr-al együttműködő helyi munkatársak „ügynökségét” és az így létrejött tudományos ismeretek „koprodukciónak”, mintha a posztkoloniális kritika szükségszerűen megtagadná az „ügynökséget” (cselekvést) a birodalmi projekteken részt vevő gyarmatosított szereplőktől. Pravilova megjegyzi ugyan, hogy Örményországban ezeket az „ágenseket” – mint például Joseph Orbelit és Toros Toramaneant – nemzeti hősként kezelik. Tolz és Pravilova azonban nem képes arra, hogy posztkoloniális kritikát fejlesszen ki az orosz birodalmi tudástermelés sajátos folyamatait illetően. Pontosabban, ezeknek a tudósoknak nehézséget okoz annak a hierarchikus gyarmati hatalmi dinamikának a hangsúlyozása és részletezése, amely az orosz birodalmi törekvéseken belül egy ilyen együttműködést meghatározott. Így alig lépnek túl azon, hogy pusztán megismétlik a kozmopolita, univerzalista multikulturális állításokat, amelyeket Marr (a liberális orosz birodalmi akadémiussal együtt) Áni ásatásai során, valamint nyelvészeti (jafetikus és egyéb) elméletei révén fogalmazott meg, ahol az egyik elmélet a másikat táplálta. Ily módon azt a benyomást keltik, hogy Marr munkásságának nemzeti fogadtatása Örményország-

28 Ezzel kapcsolatban lásd jelen számunkban: Tachjian–Rustom, 2025.

29 Leezenberg, 2014. 97–112.

ban – de nem lepne meg, ha ez lenne a helyzet Grúziában, Abháziában vagy akár Baszkföldön – csupán ennek a kozmopolita tudástermelésnek egy megmaradt, rendellenes eleme. Míg a posztszovjet tudományosság képtelensége arra, hogy posztkoloniális kritikát dolgozzon ki az orosz birodalmi projektekre vonatkozóan, a hidegháborús ideológia és politikai játszmák maradványa lehet, addig Marr örményországi munkatársainak nem kellően kritikus heroizálása a várható következménye annak, hogy a Szovjetunió hamvaiból szuverén nemzeti köztársaságok alakultak ki.

Összegzésképpen, jelen tanulmány a középkori örmény fővárossal, Ánival való korai fotográfiai találkozásokat vizsgálta, hogy bemutassa, a fényképek miként teremtettek nemzeti és birodalmi auratikus vonzalmat a város iránt. A vonzalom jelentős hatást gyakorolt a diaszpórábeli örmények, a szovjet és posztszovjet örmények, sőt a törökök Ánihoz fűződő fotográfiai találkozására, beleértve a tudástermelés különböző területeit is. A nemzeti és birodalmi auratikus vonzalmak nyomán követésével, amelyeket a várossal való fotografikus találkozások generáltak, reméljük, hogy tanulmányunk hozzájárul egy kritikusabban reflektáló vizuális viszonyulás kialakításához Áni vonatkozásában – oly módon, hogy az képes legyen meghaladni a korábbi találkozások ideológiai meghatározottságát.

A fotók és interpellációik

Kurkdjian *Ruines d'Arménie Ani* című, sztereoszkopikus albumának első képén valószínűleg maga Kurkdjian látható, amint Áni egyik bástyáján áll. A fényképek magas színvonala és az általuk megörökített perspektíva, amely a romok csodálóját is megörökíti, valamint érzékelteti azok arányait, Kurkdjian azon szándékáról árulkodik, hogy tájékoztassa és inspirálja nézőit. Érdekes megfigyelni, hogy minden egyes sztereoszkopikus lemezt kétszer ír alá Kurkdjian, bal oldalon örményül, jobb oldalon pedig franciául. Ez további hitelesítő értéket ad a képnek (1. kép).³⁰

Aligha meglepő, hogy Kurkdjian és mások, akik meglátogatták Áni romjait, elbűvölve álltak meg a katedrális pompás szépsége és törékeny pusztulása előtt (2. kép).³¹

A fényképen, amelyet Áni egy meglehetősen késői ásatásán készítettek (3. kép),³² Marr ül középen. Vizuálisan nem ő van a legmagasabb helyen, mégis domináns pozíciót foglal el, hiszen ő van a fénykép középpontjában. A képen csak férfiak vannak. Az ajtóban egy kísérteties alak áll. Egyértelmű, hogy ki tölt be domináns szerepet, és hogy kinek kell a fényképen lennie. A birodalmi tudástermelés aurája érződik Marr testbeszédén, a botján, a széttárt lábain, illetve a jó szándékú és mindentudó, egyenes tekintetén. Az örmény nyelvű képaláíráson a fényképen szereplő emberek neve olvasható (balról jobbra, 1. sor P. Knyagnitski, A. Kalantar, Yu. Srumé, Ju. Szmirnov, 2. sor N. Adontz, V. Beridzé, N. Marr, A. Andronikov,

30 *Ruines d'Arménie Ani* (Rijksmuseum Amsterdam), No. 1. A Malikian-gyűjtemény jóvoltából.

31 *Ruines d'Arménie Ani* (Rijksmuseum Amsterdam), No. 22. A Malikian-gyűjtemény jóvoltából.

32 Pashayan, 1989. 7.

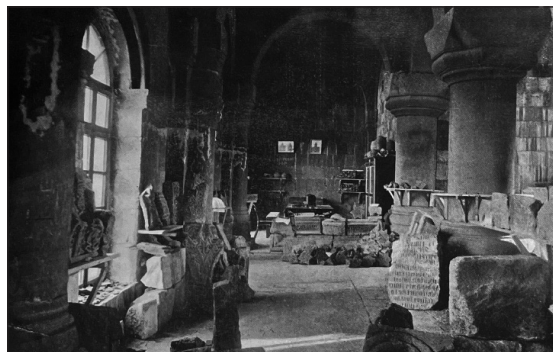
1. kép. Áni bástyáin. Ohannes Kurkdjian képe, 1880 körül

2. kép. Áni katedrálisa (11. század). Ohannes Kurkdjian képe, 1880 körül

3. kép.
Az ásatás résztvevői.
Áni, 1912

5. kép. A múzeummá alakított Menucsehr-mecset belseje

4. kép. Áni, Marr a citadellánál

Aram Vruyr, J. Orbeli). Pashayan könyvében két további csoportkép is szerepel, és több is található Artashes Vruyr emlékiratában.³³ Ezek a csoportképek sokat elárulnak az expedíciók társadalmi dinamikájáról, amelybe gyermekek, élettársak és mások is beletartoztak.

A következő fényképen Marr a citadellánál pózol (4. kép),³⁴ a háttérben pedig a Menucsehr-mecset és a katedrális látható. Itt találkozunk a tudomány, a régész dicsőítése és a romok romantikus, idealista esztétizálása.

Ez a második kép Áni muzeális helyszínéről készült, a Menucsehr-mecset belsejében (5. kép).³⁵ A meglehetősen korán készült felvétel bemutatja azt a kísérletet, hogy a belső teret modern, használati térré alakítsák át, ami a tudományos kutatás, megőrzés és kiállítás céljait szolgálja. Az *Áni-sorozat* első számában megjelent fénykép kivételesen éles minőségű, és egyértelműen az olvasók lenyűgözésére készült.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Abbas

2020 Abbas, Ackbar: What We Don't See in What We See: A Response to Cinema and Fascination. In: *Postmodern Culture*, 30. (2020) 2. sz. DOI: <https://doi.org/10.1353/pmc.2020.0000>.

³³ Vruyr, 1979.

³⁴ Pashayan, 1989. 33.

³⁵ Készítette Nyikolaj Marr. *Áni-sorozat*, I. 1906, a füzet elején, a címlap után. A Bibliothèque Nubar de l'UGAB, Párizs jóvoltából.

Анийская Серия / Անիյի շարք [Áni-sorozat]

1906–1911 Vol. I. Марр, Н. Я.: *Краткий каталогъ Анийскаго музея (съ рисунками) Հիւիտոտ ցուցիւ Անիյի հիւսիշրիւնի (իւշրիւնի)*. Vol. II. Марр, Н. Я.: *Реестръ предметовъ древности изъ VI-й (1907 г.) археологической кампаніи въ Ани (съ 10 рисунками въ текстъ)*. Vol. III. Орбели, И.: *Каталогъ Анийскаго музея древностей. Выпускъ I. Описание предметовъ перваго отдѣленія (съ 26 рисунками въ текстъ и 1 таблицей)*. Vol. IV. Орбели, И.: *Краткій путеводитель по городищу Ани*. Vol. V. Бартольд, В. В.: *Персидская надпись на стене анийской мечети Мануче съ 2 табл.*. Vol. VI. Ростовцев, М.: *Апаранская греческая надпись царя Тиридата*. С. Петербургъ, 1906, 1908, 1910, 1910, 1911, 1911.

Benjamin

1931 Benjamin, Walter: *Kleine Geschichte der Photographie*. [Manuskript.] 1931.
 1940 Benjamin, Walter: *Über den Begriff der Geschichte*. [Manuskript.] 1940.
 1968 Benjamin, Walter: *Theses on the Philosophy of History*. In: Benjamin, Walter: *Illuminations: Essays and Reflections*. Edited and with an introduction by Hannah Arendt, preface by Leon Wieseltier. New York, 1968. 253–264.
 1999 Benjamin, Walter: *Little History of Photography (1931)*. In: Benjamin, Walter: *Selected Writings*. Vol. 2. Part 2. 1931–1934. Eds.: Jennings, Michael W. – Eiland, Howard – Smith, Gary. New York, 1999. 507–530.

Hovannisian

2011 *Armenian Kars and Ani*. Ed.: Hovannisian, Richard G. Costa Mesa, California, 2011.

Kurkdjian

The Ruins of Ani by Ohannes Kurkdjian. Rijksmuseum Amsterdam. Exhibit curated by Joseph E. Malikian. Photograph on the cover of this exhibit by Aram Vruyr. <https://www.armenian-image.org/exhibition-part1-ohannes-kurkdjian/>.

Latour

1987 Latour, Bruno: *Science in Action: How to Follow Scientists and Engineers through Society*. Cambridge, Mass., 1987.

Leezenberg

2014 Leezenberg, Michiel: *Soviet Orientalism and Subaltern Linguistics: The Rise and Fall of Marr's Japhetic Theory*. In: *The Making of the Humanities*. Vol. III. Eds.: Bod, Rens – Maat, Jaap – Weststeijn, Thijs. Amsterdam, 2014. 97–112.

Marr

1933–1937 Марр, Николай Яковлевич: *Избранные работы*. В 5 томах. Том 1. *Этапы развития яфетической теории*. Том 2. *Основные вопросы языкознания*. Том 3. *Язык и общество*. Том 4. *Основные вопросы истории языка*. Том 5. *Этно- и глоттогония Восточной Европы*. Ленинград, 1933–1937.
 1934 Марр, Николай Яковлевич: *Ани: Книжная история города и раскопки на месте городища*. Ленинград, 1934. (Известия Государственной Академии Истории Материальной Культуры, 105.)
 2001 Marr, Nicolas Yacovlevich: *Ani Rêve d'Arménie*. Traduit du russe par Aïda Tcharkhtchian. Préface de Parour Mouradian. Paris, 2001.

Matthews

1948 Matthews, W. K.: *The Japhetic Theory*. In: *The Slavonic and East European Review*, 27. (1948) 68. sz. 172–192.

Nichanian

2016 Nichanian, Marc: Պատկերը որպես արխիվ [A kép mint archívum]. In: *Pakin*, 2016. 4. sz. 68–80.

Pashayan

1989 Pashayan, Robert: *Արամ եւ Արտասէշ Վրույրներ* [Aram és Artasesz Vruyr]. Jereván, 1989.

Pravilova

2016 Pravilova, Ekaterina: Contested Ruins: Nationalism, Emotions, and Archeology at Armenian Ani, 1892–1918. In: *Ab Imperio*, 2016. 1. sz. 69–101. DOI:10.1353/imp.2016.0027.

Slezkine

1996 Slezkine, Yuri: N. Ia. Marr and the National Origins of Soviet Ethnogenetics. In: *Slavic Review*, 55. (1996) 4. sz. 826–862. DOI: <https://doi.org/10.2307/2501240>.

Tachjian–Rustom

2025 Tachjian, Vahé – Rustom, Joseph: Az oszmán örökség elvetése és a nemzeti stílus megteremtése. Az örmény diaszpóra templomépítészete az 1930-as évek Libanonjában. In: *Világtörténet*, 15. (47.) (2025) 3. sz. 393–423.

Tolz

2011 Tolz, Vera: *Russia's Own Orient: The Politics of Identity and Oriental Studies in the Late Imperial and Early Soviet Periods*. Oxford – New York, 2011.

Tuite

2011 Tuite, Kevin: The Reception of Marr and Marrism in the Soviet Georgian Academy. In: *Exploring the Edge of Empire: Soviet Era Anthropology in the Caucasus and Central Asia*. Eds.: Mühlfried, Florian – Sokolovsky, Sergey. Halle, 2011. 197–214. (Halle Studies in the Anthropology of Eurasia, 25.)

Vruyr

1979 Vruyr, Artashes [Արտասէշ Վրույր]: *Անիբան* [Ániban]. Jereván, 1979.

KAREN JALLATYAN

PHOTOGRAPHIC ENCOUNTERS WITH THE “LOST CITY” OF ANI

A HISTORY OF FASCINATION OR MODERN HISTORICITY AS FASCINATION

This study examines how early photography has shaped modern perceptions of Ani, the medieval Armenian capital as a “lost city.” Beginning with Ohannes Kurdkjian’s first photographs in the late 1870s – shortly after the region’s annexation from the Ottoman to the Russian Empire – the paper traces the visual and scholarly production surrounding Ani, especially during Nicolai Marr’s excavations (in 1892–1893 and in 1904–1917) under the Imperial Russian Academy, frequently funded by Armenian patrons. These efforts produced a rich corpus of material, including multilingual publications, maps, postcards, and travelogues. By proposing a new critical framework grounded in photographic analysis, the study explores Ani’s representation through the lens of “auratic fascination,” drawing on Walter Benjamin and Ackbar Abbas. It identifies two dominant modes of ideological engagement—imperial and national—that have shaped Ani’s reception across time. The paper argues that early photographic encounters catalysed enduring discourses of loss and cultural nostalgia, which continue to structure knowledge production on Ani, even in post-Soviet and post-colonial scholarship. Ultimately, the study calls for a more self-reflexive critique of how visual media mediate the politics of heritage and historical memory.

CONTENTS

The Multifaceted Dynamics of Ani's Remembrance (Elke Hartmann –Bálint Kovács)	317
<i>Studies</i>	
S. Peter Cowe: Ancestry from Ani: Tales of Loss and Gain	323
Elke Hartmann: The Lost Heritage of Kars	335
Zhenya Ghazaryan: Guardians of a Lost Heritage: Ethnographers of Van in the 19 th and Early 20 th Centuries	353
Karen Jallatyan: Photographic Encounters with the "Lost City" of Ani: A History of Fascination or Modern Historicity as Fascination	365
Konrad Siekierski: Armenian Pilgrimages to Ani, the Lost Homeland	381
Vahé Tachjian – Joseph Rustom: Discarding the Ottoman and Asserting the National: Armenian Diasporic Church Architecture in 1930s Lebanon	393
Péter Kiss: The Role of Ani, the Armenian Homeland, in the Chronicle of József Dondoni Vártán	425
Bálint Kovács: Transylvanian "Ani-Armenians" in Travelogue by Minas Bžškeanc'	433
Hakob Matevosyan: "Ani-Armenians" in Contemporary Hungary	457
<i>Book Reviews</i>	
Memory, Loss, and Return (Konrad Siekierski)	469
Caucasian Albania (Christine Baghdasaryan)	473
Armenians in Bulgaria: Identity and Historical Memory (Kima Saribekyan)	477

Ára: 900 Ft
Előfizetőknek: 600 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőknél,
vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszámán: 06-80/444-444,
e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440,
vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda,
Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható az ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja
Történettudományi Kutatóintézetében
(1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.,
telefon: 224-6700/4624, 4626 mellék), illetve a Penna Bölcsész Könyvesboltban
(1053 Budapest, Magyar utca 40., telefon: 06 30/203-1769).

A Világtörténet 2025. évi megjelentetését a Nemzeti Kulturális Alap
és a Magyar Tudományos Akadémia támogatja.

Nemzeti
Kulturális
Alap

MTA MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

ELTE | HTK
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZET

